

Atur juvenil, salut i exclusió social*

Josep Espluga

Departament de Sociologia

Universitat Autònoma de Barcelona

Resumen: La intención del presente artículo es presentar los objetivos y los primeros resultados de una investigación sobre paro juvenil, exclusión social y salud, que se está llevando a cabo en seis países europeos con el apoyo del Área de Investigación Socio-Económica (TSER) de la Comisión Europea. El presente escrito muestra una síntesis de una primera fase de la investigación (revisión bibliográfica y documental), que ha proporcionado información sobre dos ámbitos básicos: a) El análisis de los datos disponibles en la bibliografía española sobre paro y salud, con especial atención a los jóvenes; b) Una definición, análisis y descripción de cómo ha sido tratada la exclusión social en España y su relación con el paro juvenil. Así mismo, se presentan también algunas conclusiones preliminares de la segunda fase de la investigación (fase empírica), donde se muestra cómo la exclusión del mercado laboral, la exclusión económica y el aislamiento so-

* Aquest article es basa en la investigació YUSEDER, «Youth Unemployment and Social Exclusion. Dimensions, Subjective Experiences and Institutional Responses in Six Countries of the EU», finançada per la Comissió Europea, Targeted Socio-Economic Research 1998-2000. En aquest projecte hi participen equips investigadors de sis països, sota la responsabilitat de: Thomas Kieselbach (coordinador), Institute for Psychology of Work, Unemployment and Health, University of Bremen (Alemanya); Kees van Heeringen, Research Unit for Suicide Research, University Hospital of Gent (Bèlgica); Michele La Rosa, Sociology Department of Work and Industry, University of Bologna (Itàlia); Katerina Sokou, Greek Network of Health Promoting Schools Association (Grècia); Bengt Starrin, Centre for Public Health Research, University of Karlstad (Suècia); Louis Lemkow, Departament de Sociologia, UAB (Espanya). L'equip investigador a Espanya està format per Louis Lemkow, Josep Espluga i Josep Baltiérrez.

cial son las principales dimensiones que afectan negativamente a jóvenes desempleados y desempleadas en España, al tiempo que se evidencian las limitaciones de la formación y de la institución familiar, los dos principales factores tradicionalmente considerados amortiguadores, para resolver este tipo de situaciones.

Abstract: *This article shows the goals and earliers results of a research about Youth Unemployment, Social Exclusion and Health (YUSEDER), wich is carrying out in six european countries supported by the European Commision (Targeted Socio-Economic Research). The current article shows a sintesi of the first workpackage, wich put forward two kinds of information: a) The analysis of data on unemployment and health with a special focus on youth; b) A definition, analysis and description of social exclusion in the Spanish literature and its relationships with the youth unemployment. Fhurtermore there are some preliminary conclusions of the second workpackage of YUSEDER (empirical research), where it can be said that the exclusion of the labour market, economic exclusion and social isolation are the main dimensions of social exclusion among the Spanish youths unemployed, and it shows the short limits of the traditionally considered main cushioners, education and the family, to resolve these situations.*

Introducció a YUSEDER

El gran increment de gent jove progressivament exclosa del mercat laboral ha convertit aquest grup d'edat en un subjecte d'important atenció política a la majoria dels països europeus. Més de cinc milions de joves de la Unió Europea es troben actualment en situació d'atur. Hi ha suposicions fundades que les dificultats amb què es troben per poder realitzar les seves aspiracions i objectius vitals poden comportar conseqüències negatives importants, no solament per a les persones afectades, sinó també per al seu entorn social proper i per a la societat en general. Diversos estudis mostren elevats nivells d'ansietat, culpabilitat o vergonya entre els joves i les joves en situació d'atur, i també una àmplia fractura entre el seu desenvolupament personal i el dels joves i les joves del seu entorn que tenen ocupació. La perspectiva d'una bossa estructural d'atur en augment en els països europeus fa pensar que en un futur la situació no serà gaire millor.

Per tal de trobar respostes adequades a aquests problemes a escala europea s'ha proposat un projecte d'investigació, YUSEDER («Youth Unemployment and Social Exclusion. Dimensions, subjective Experiences and Institutional Responses in Six Countries of the European Union») sobre les causes i els mecanismes clau de l'exclusió social que pot afectar els joves i les joves en atur de sis

estats membre de la UE (Alemanya, Bèlgica, Espanya, Grècia, Itàlia i Suècia). Per tal d'abastar la multiplicitat d'aspectes de la problemàtica exposada s'ha creat un equip d'investigació interdisciplinari format per experts en psicologia, psiquiatria, salut pública i sociologia. Aquest projecte està finançat per l'Àrea de Recerca Socioeconòmica (TSER 1998-2000) de la Comissió Europea. El coordinador del projecte de recerca és Thomas Kieselbach, de l'Institut de Psicologia del Treball, Atur i Salut de la Universitat de Bremen (Alemanya). A Espanya l'equip de recerca està dirigit per Louis Lemkow des del Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Objectius i pressupòsits teòrics

De manera més específica, els objectius de la recerca consisteixen a generar coneixements sobre:

- la relació entre l'exclusió del mercat laboral i l'exclusió de la participació social en relacions personals, en grups i en institucions socials;
- els mecanismes clau que connecten l'exclusió del mercat laboral i l'exclusió social entesa en un sentit més general;
- els grups de joves més vulnerables en els processos d'exclusió social;
- les intervencions de les institucions socials per fer front (*counte-ract*) als diferents tipus d'exclusió social;
- els tipus d'intervencions institucionals innovadores que s'estiguin portant a terme a diversos països.

De manera general, en aquesta recerca s'assumeix que l'atur pot estar relacionat amb l'exclusió social si els individus pateixen (Kieselbach, 1988):

- atur de llarga durada;
- dificultats econòmiques greus;
- poca capacitat per estructurar el propi temps vital de manera significativa;
- pèrdua d'autoestima a causa d'una elevada interiorització del valor del treball;
- sentiments de vergonya després d'experimentar processos d'estigmatització, o atribució de culpabilitat interna;
- manca de suport social (a escala individual, grupal, familiar o institucional)

Per tal d'identificar els punts crítics en el procés que porta de l'atur a l'exclusió social, i a fi de formular opcions socials per fer front a l'exclusió social, la recerca es basa en el concepte de victimització, que pot ésser descrit en tres nivells (Kieselbach, 1997):

1. Victimització primària: pèrdua dels beneficis socials vinculats al treball.

2. Victimització secundària: aparició accelerada de «nombrosos petits problemes en la vida quotidiana» a causa de l'exclusió prolongada de l'àmbit laboral.

3. Victimització terciària: discriminació de la persona aturada per part del seu entorn social.

El concepte d'exclusió social s'ha definit, d'entrada, d'acord amb la proposta teòrica de Kronauer (1998), per a qui l'exclusió social és un procés que es pot presentar a través de diversos tipus de dimensions d'exclusió:

- exclusió del mercat laboral;
- exclusió econòmica;
- pèrdua de relacions socials (aïllament);
- exclusió cultural;
- exclusió institucional (pèrdua de ciutadania);
- exclusió territorial.

El marc teòric comú juntament amb les especificitats nacionals han de permetre desenvolupar respostes comprensives a aquesta problemàtica. Els resultats tenen la intenció de contribuir al desenvolupament de mesures específiques i marcs de treball institucionals i socials per fer front a l'exclusió social entre la gent jove.

Cal assenyalar que en la present recerca s'ha considerat jove tota persona que tingui entre setze i vint-i-nou anys d'edat, amb el benentès que es tracta d'una delimitació arbitrària i que inclou una gran heterogeneïtat de situacions sovint poc comparables.

Estructura de treball de YUSEDER

El projecte s'inicià el gener de 1998 i finalitzà el juny de l'any 2000. S'organitza en tres blocs de treball després dels quals es duen a terme reunions conjuntes per discutir i comparar els resultats de cada equip de recerca. El primer bloc de treball ha consistit en l'anàlisi de la literatura i del debat públic sobre l'exclusió

social, i de la seva relació amb diferents tipus de grups de gent jove, a fi de definir i descriure les actuals tendències sobre la conceptualització de l'exclusió social a cadascun dels sis estats que participen en la recerca. A més a més, s'ha dut a terme l'anàlisi de les dades sobre atur i salut a cada estat, amb especial atenció al grup d'edat dels joves. El segon bloc de treball consisteix en una recerca empírica (cinquanta entrevistes en profunditat a cada estat) amb joves que portin més d'un any en situació d'atur, per tal d'explorar els mecanismes clau que poden portar de l'atur a l'exclusió social. El tercer bloc de treball consisteix en una altra recerca empírica basada en entrevistes a membres d'institucions socials amb l'objectiu d'identificar i avaluar les intervencions polítiques i les aportacions institucionals per fer front a l'exclusió social i a l'atur juvenil.

Els resultats que s'exposen a continuació corresponen al primer bloc de treball, és a dir, a l'estat de la qüestió sobre l'exclusió social, l'atur juvenil i les seves relacions amb la salut, a Espanya.

Atur juvenil i salut. Descripció del debat teòric sobre les conseqüències de l'atur en la salut

Segons la bibliografia localitzada i l'opinió dels experts consultats, a Espanya el debat teòric sobre les relacions entre atur i salut comença a mitjan anys vuitanta en l'àmbit disciplinari de la psicologia social i de la salut i, en menor mesura, de la medicina. Alguns metges i psicòlegs sospiten que l'enorme increment de les taxes d'atur a Espanya als darrers anys setanta i primers vuitanta haurà de comportar algun tipus d'efectes negatius sobre la salut dels individus aturats, i alhora problemes de salut pública en general.

El desenvolupament del debat teòric té lloc principalment durant la segona meitat de la dècada dels anys vuitanta, que és l'època en què es duen a terme la major part de les recerques empíriques sobre el tema. Al començament dels anys noranta aquest debat s'estanca i les relacions atur juvenil-salut passen a un segon pla davant els nous objectius d'investigació que apareixen a escena, com les qüestions d'identitat dels joves, els processos de transició escola-ocupació, l'atur femení, etc. Cal dir que diversos factors van afavorir l'atenció dels estudiosos vers l'atur juvenil durant els anys vuitanta. A Espanya, en aquells anys, entre els temes que generaven una major preocupació sobre l'opinió pública, hi havia la creixent percepció pública sobre la perillositat del consum de drogues (el cas de l'heroïna fou el més dramatitzat) i l'elevada percepció d'inseguretat ciutadana,

curiosament dues problemàtiques construïdes al voltant de la figura del jove. En aquest context l'atur es va interpretar des de l'opinió pública i política com la variable generadora de tots aquells problemes. Arran d'això, diverses institucions acadèmiques i polítiques van situar l'atur juvenil com una línia d'investigació privilegiada i es van finançar nombroses recerques sobre el tema. També cal apuntar l'impacte de l'Any Internacional de la Joventut (1985), que propicià que els poders públics organitzessin congressos, actes, trobades, amb la joventut com protagonista del debat d'idees. No obstant això, els aspectes de l'atur juvenil relacionats amb la salut no tingueren massa presència en aquell context d'investigació favorable, i els pocs estudis que es realitzaren són merament descriptius (*cross-sectional design*), es limiten a provar hipòtesis d'investigacions anglosaxones i no aprofundeixen en l'explicació dels fenòmens.

En general, no es pot dir que hi hagi una contribució autòctona rellevant al debat internacional, sinó que, fins i tot en els estudis més recents, s'importen teories, hipòtesis i metodologies d'investigació de la bibliografia anglosaxona: els estudis i reflexions de M. Jahoda, M. H. Brenner, P. Warr, R. Catalano, D. Dooley, K. A. Moser, M. H. Banks, S. Platt són, entre d'altres, els més citats en la bibliografia espanyola sobre atur i salut. Malgrat la importància de l'atur en la societat espanyola contemporània, les investigacions empíriques sobre les relacions atur-salut no han estat gaire nombroses. J. L. Alvaro, J. del Llano, J. M. Blanch, J. R. Torregrosa, V. J. Buendía, A. Rodríguez, J. M. Peiró, etc. són alguns dels autors espanyols que més han investigat sobre aquest tema. També hi ha un altre grup d'autors que tracten tangencialment el tema des de la perspectiva de l'estudi de les desigualtats socials (J. M. de Miguel, V. Jimeno, M. A. Durán, J. A. Rodríguez, L. Lemkow, F. J. Benavides, O. Ramis-Juan, etc.).

Els punts bàsics que s'accepten en aquest debat (manllevats majoritàriament de l'àmbit teòric anglosaxó) són els següents:

- Ningú no dubta de l'existència d'algun tipus de relació entre l'atur i el deteriorament de la salut, però hom coincideix que no està clara la naturalesa d'aquesta relació. Es considera que les diverses hipòtesis que poden donar resposta a aquest enigma no són mútuament excloents, i que totes tenen la seva part de raó.

- Es considera que hi ha prou evidències que l'atur origina problemes de salut mental. S'estima que entre els aturats es dona una major proporció de depressions, desordres psiquiàtrics i psicossomàtics, i una major reducció de l'autoestima. Aquest punt, però, és relatiu al moment històric actual, ja que es considera un aspecte íntimament vinculat a uns valors concrets.

– En canvi, la relació entre atur i salut física no està tan ben provada, sobretot en joves.

– Hi ha un acord a considerar que l'atur augmenta la probabilitat de mort prematura, i que els aturats i les seves famílies presenten una major morbiditat, que pot comportar un major ús de serveis sanitaris. Però també hi ha evidències que no sempre és així.

– Hi ha un acord a considerar que l'atur comporta una pèrdua de relacions socials, una desestructuració del temps, canvis en els estils de vida i una baixa participació ciutadana en assumptes públics.

En general, se suposa que els efectes de l'atur avui s'han d'entendre dins el marc d'unes transformacions econòmiques que afecten de manera directa el mercat laboral. En aquest sentit, s'ha passat de pensar en un primer moment que la crisi de l'ocupació era una situació transitòria, a considerar que l'atur és estructural i que és difícil pensar en un futur pròxim de plena ocupació. Això introdueix un motiu de preocupació i una demanda de més atenció política als problemes de salut dels aturats. No obstant això, amb el pas del temps aquella preocupació sembla haver-se redefinit. La nova situació del mercat laboral, amb un gran increment de la contractació temporal i la precarietat (a Espanya, el juny de 1998, noranta-tres de cada cent contractes nous han estat temporals), fa que els problemes de salut s'hagin de considerar dins un marc més ampli. Alguns estudis han constatat que el deteriorament de la salut mental en ocupats inestables (temporals) és similar al dels aturats.

Moltes de les aproximacions en la literatura espanyola al binomi atur/salut ho fan a través d'una acurada conceptualització del treball, considerant que en la nostra societat el treball és, per una banda, un mitjà de subsistència, un mitjà per accedir a una sèrie de béns, i per una altra banda és un element de valoració social, un canal de socialització i de realització personal. Les seves conseqüències sobre la salut, per tant, contindran elements biofísics i elements psicosocials. No hi ha, però, cap autor espanyol que proposi un únic model satisfactori per descriure les relacions entre la salut i l'atur. En la producció espanyola predomina el model d'explicació de caire funcional, basat en M. Jahoda i en estudis i teoritzacions que emfatitzen la interdependència entre individu i estructura social i que expliquen les repercussions individuals originades per un fet social (l'atur). El fet de tenir treball cobreix unes necessitats que no poden ésser satisfetes quan l'individu es troba en situació d'atur. Les conseqüències de l'atur s'interpreten, doncs, analitzant les funcions que proveeix el fet de tenir ocupació, com són ara facilitar relacions socials, assignar rols, socialització secundària, afiliació grupal, imposició de metes transindividuals, etc. (a

més a més de les funcions òbvies d'autonomia financera i accés al consum). L'atur es conceptualitza com una situació social i com un estat individual. Les principals conseqüències de l'atur són, des d'aquesta perspectiva, psicològiques. Això explica la major presència de recerques sobre la salut mental dels aturats.

Blanch (1990) adverteix que la major part de les investigacions emfatitzen els aspectes negatius de l'atur, alhora que pressuposen la importància dels aspectes positius de l'ocupació. L'atur apareix com l'oposat a l'ocupació, sense cap més alternativa. En el sistema ocupació/atur, l'única alternativa d'aquest és aquella. A més a més, aquest cercle viciós inspira l'imperatiu polític de resoldre la problemàtica social de l'atur únicament per la via de la creació d'ocupació.

A tall de crítica d'aquesta situació, es pot dir que el punt més rellevant pel que fa al debat teòric sobre atur i salut a Espanya és la incorporació de la variable valoració del treball, que es defineix pel grau de centralitat que el treball té en el sistema de valors de l'individu. Alguns autors (Alvaro, 1989a; Blanch, 1986), inspirats en les teories de Warr, apunten la necessitat d'afegir un model complementari que tingui en compte les diferències d'estils cognitius, valors associats al treball i conductes d'afrontament diferents, ja que mitjançant aquests elements els individus poden canviar el medi social en què viuen i, per tant, poden eliminar, minimitzar o augmentar les conseqüències negatives de l'atur sobre la salut. Altres autors (De la Torre, 1989) afegeixen que el tipus d'adscripció causal que els aturats realitzen sobre la seva situació pot tenir importants implicacions que es manifesten en els efectes psicològics que pateixen.

Per això molts estudis de caire psicosocial dediquen bona part dels seus esforços a investigar el paper que juga el treball en la vida de les persones, especialment dels joves, ja que el moment de la incorporació al treball és considerat un moment crític, que pot produir múltiples efectes psicosocials. Estudiant la relació atur/depressió, es veu que entre els joves aturats la prevalença de la síndrome depressiva és més gran que entre els ocupats, però no d'una manera homogènia. El nivell de depressió que pateixen cert tipus d'aturats no deriva tant del seu estat d'atur (condició necessària, però no suficient), sinó d'un factor sociocognitiu: la valoració que han après a fer sobre la importància del treball (variable intervinent) en vista al desenvolupament personal i social d'un mateix. En definitiva, diversos investigadors (Blanch, Alvaro) intenten demostrar que la sobredepressió d'alguns aturats no deriva tant de la carència objectiva d'ocupació, sinó de la crisi subjectiva d'identitat provocada per la contradicció percebuda entre una finalitat cultural assumida en el procés de socialització (l'autorealització personal i social com un és-

ser humà treballador) i els mitjans socialment establerts per a assolir-la (el dèficit estructural de llocs de treball).

Una línia d'investigació que també s'ha desenvolupat a Espanya se centra en la descripció de processos de transició dels joves de l'escola a l'ocupació, de l'escola a l'atur, etc. (Alvaro i Luque, 1990; Torregrosa i altres, 1989; Casal, Masjuan i Planas, 1990; Peiró i Moret, 1987) i en l'avaluació de l'impacte que diferents models de transició a la vida activa tenen sobre el benestar psicològic dels joves. Aquests estudis inclouen també diversos tests per copsar els aspectes de salut, i poden tenir un disseny longitudinal que permet explicar alguna cosa més que la simple comparació ocupats/aturats. Habitualment els resultats mostren que no existeix homogeneïtat entre els joves quant al model de transició a la vida activa, que és difícil designar les situacions dels joves a causa de la gran difuminació de les fronteres entre les situacions d'ocupació, inactivitat, atur i formació, i que existeixen una sèrie de variables de la personalitat que fan que un mateix tipus de transició no tingui els mateixos efectes psicològics (Alvaro i Luque, 1990). Els aturats acostumen a mostrar un descens en el nivell de benestar psicològic, mentre que els ocupats mostren una millora.

Entre els investigadors espanyols hi ha una qüestió de debat encara no ben resolta, que és la suposició de si l'atur és la causa eficient de tots aquests problemes mencionats, o es tracta d'un símptoma de moda d'un problema més profund que és la pobresa. Malgrat que tots els investigadors consideren que les variables relacionades amb l'atur són complexes i que no és possible establir relacions causals directes, en els comentaris als resultats de les seves recerques es nota una tendència a atorgar a la situació d'atur més importància de la que es desprendria de les dades. La situació d'atur forma part d'un cercle viciós en el qual es fa difícil ordenar els diversos factors causalment, i els efectes patològics associats a aquesta situació cal estudiar-los a través de múltiples variables mediadores i moderadores, entre les quals el factor pobresa.

Pel que fa a les propostes per fer front a les situacions poc saludables relacionades amb l'atur juvenil, ha estat habitual pensar en intervencions mitjançant polítiques d'ocupació. Però si, com s'ha comentat, es pot considerar que els principals trastorns associats a l'atur són els de salut mental, i aquests són funció dels tipus de valors associats al treball i del tipus de cognicions sobre la situació real d'atur, apareixen com a necessàries altres tipus de mesures. Com que es pressuposa que en el futur no es podrà pensar en una societat de plena ocupació, per lluitar contra els efectes negatius associats a l'atur caldrà fer el possible per reduir la valoració del treball com a principal via d'integració social; cosa que demanarà redefinir

els conceptes de treball, ocupació i atur per tal de canviar la imatge que socialment se'n té i oferir una visió del món més optimista, susceptible de canvi.

A partir de la generalització d'aquesta idea, el debat teòric sobre les relacions atur/salut, sobretot en el cas dels joves, ha passat a una altra esfera més àmplia, basada en la reconceptualització del treball i del sentit de la vida de l'individu en una societat complexa, globalitzada i reflexiva, que es va allunyant dels paràmetres de la societat tradicional i de la societat industrial.

Atur juvenil i exclusió social

Fonaments teòrics de l'exclusió social

Abans d'analitzar els conceptes que apareixen relacionats amb l'exclusió social en el debat teòric espanyol, cal dir que es tracta d'un concepte que s'ha incorporat molt recentment al debat teòric i polític a Espanya, i encara amb molta ambigüitat. Els primers anys de la dècada dels anys noranta algunes investigacions sobre pobresa (Equipo IMI, 1991) articulen un marc teòric basat en la distinció entre exclusió, marginació i precarització, restringint l'ús del terme exclusió a les situacions de pobresa absoluta. Més endavant la utilització del terme exclusió s'ha anat imposant, aparentment a partir de les propostes emanades de la Unió Europea (Tractat de Maastricht, el Llibre Verd i el Llibre Blanc de la Política Social Europea, el Programa d'Actuació Social de la Comissió, etc.), i el terme exclusió apareix recollit per diversos teòrics i gestors públics per referir-se a alguna cosa més àmplia que la mera pobresa extrema, de manera que en ocasions es fa servir indiscriminadament per designar de manera genèrica els processos que originen les desigualtats socials més visibles. Actualment el terme exclusió social està guanyant terreny als altres termes emprats fins ara per referir-se a les situacions de dèficits socials (Estivill, 1997), a causa de la seva multidimensionalitat (dèficits econòmics, formatius, institucionals, etc.) i de la seva qualitat dinàmica, ja que intenta descriure el procés (engloba les causes i els efectes de la pobresa). A més a més, la seva ambigüitat fa que pugui ésser utilitzat amb continguts molt diversos per autors de diferents tendències teòriques i polítiques. De tota manera, malgrat haver-se notat als darrers anys un increment en l'ús del terme exclusió social en sentit ampli, cal assenyalar que rarament es troben recerques empíriques que el defineixin i el facin servir; aparentment només les fomentades per la Unió Europea (Tejero i Torrabadella, 1997).

Les dimensions de l'exclusió social

El concepte d'exclusió social apareix en la bibliografia espanyola barrejat amb altres termes conceptualment propers, com ara pobresa, marginació, vulnerabilitat, integració i inserció social o desigualtat social. Malgrat el seu ús com a sinònims o antònims, cal destacar que es poden assenyalar diferències significatives entre ells i l'exclusió social.

A més a més d'aquests conceptes que són usats en paral·lel amb el d'exclusió social, hi ha tot un seguit d'altres conceptes que es poden considerar com a dimensions de l'exclusió social. Seguint la proposta de Kronauer (1998), l'exclusió social és un procés que es pot presentar a través de diversos tipus d'exclusions:

1. Exclusió del mercat laboral. Inclou les situacions en les quals les persones es troben amb barreres estructurals per (re)entrar al mercat laboral. Cal tenir en compte també les possibles formes d'auto-exclusió derivades de la resignació de la persona afectada quant a la seva pròpia (re)ocupació.

2. Exclusió econòmica. Inclou les situacions de pobresa (normalment resultat de l'exclusió del mercat laboral). La pobresa es defineix no solament respecte als estàndards de vida culturalment acceptats, sinó també en relació a sentiments subjectius d'ésser pobre, bé a causa de la dependència econòmica d'institucions públiques, bé a causa de la pèrdua de capacitats per a mantenir-se econòmicament a si mateix o a la pròpia família.

3. Exclusió institucional. Inclou les situacions de manca de suport tant abans com durant el període d'atur, i també les situacions de dependència institucional que generen sentiments de vergonya i passivitat. En primer lloc, les escoles i altres sistemes educatius tenen una importància creixent per a la futura posició social de la persona. En segon lloc, el suport de l'Estat pot tenir efectes contraproductius en el sentit de generar una exclusió de les persones aturades a través de la seva inclusió en un sistema estable de benestar social. En tercer lloc, es poden donar situacions de disminució o eliminació de certs tipus de serveis públics o privats per a les persones en atur.

4. Exclusió mitjançant aïllament social. Es pot donar bé per la via d'una disminució de les xarxes de relacions socials generals, bé per un retraïment personal en la forma d'un autoaïllament. Ambdues situacions poden portar a una reducció dels contactes socials (aïllament) o a una concentració d'aquests en només un grup específic de gent (per exemple, família, o amics que estiguin en la mateixa situació precària).

5. Exclusió cultural. Fa referència a aquelles situacions en què la persona (normalment per efecte de l'exclusió del mercat de treball i/o l'exclusió econòmica) no té la possibilitat de viure d'acord amb normes i valors socialment acceptats, ni de participar en els models de conducta dominants (especialment pel que fa als models de consum). Això pot portar a una identificació amb normes i conductes desviades (en el sentit d'una autoexclusió de la societat). Sota aquesta dimensió s'inclouen també les sancions i estigmatitzacions per part de l'entorn social.

6. Exclusió territorial. Es presenta mitjançant la concentració de persones amb limitades possibilitats econòmiques en un territori específic. Aquestes àrees sovint tenen mancances d'infraestructures adequades (transports, comerços, escoles, àrees recreatives, serveis de salut i altres, esdeveniments culturals, etc.), cosa que reforça el manteniment de condicions de vida deficientes (baixa qualificació de la gent, estat de salut pobre, baixa integració comunitària, etc.). A més a més, ésser resident d'una àrea d'aquest tipus sovint està vinculat a processos d'estigmatització.

Comparació entre les dimensions d'exclusió social utilitzades en el debat teòric a Espanya i les dimensions teòriques proposades per Kronauer

Després de fer una revisió bibliogràfica es pot observar que totes les dimensions suggerides per Kronauer apareixen en el debat teòric que s'està duent a terme actualment a Espanya sobre el tema de l'exclusió social. Cal recordar que es tracta d'un debat molt recent, que bàsicament comença a partir de 1992-1993 (Llibre Verd de la Política Social Europea), i que sembla haver-se mantingut en un nivell estrictament teòric. Encara hi ha poques recerques empíriques disponibles que utilitzin els conceptes derivats de la teorització de l'exclusió social, i les úniques disponibles que sí que els utilitzen ho fan en un sentit restrictiu, reservant el terme exclusió a aquelles persones en situació de pobresa extrema. Amb tot, es percep una certa confusió en l'ús dels diferents termes. No és estrany, ja que es fa referència a un procés, no a una foto fixa, i la teorització resulta més complexa. Com a aspectes específics del context espanyol es poden citar:

- l'elevada proporció d'atur i, sobretot, de precarietat laboral, que fa que l'exclusió de l'ocupació sigui vista com la més preocupant, fins al punt d'ésser considerada una clara variable independent de les situacions d'exclusió social;
- la restricció de les prestacions socials a la gent que està en zona vulnerable, situació relacionada també amb l'exclusió laboral, ja que

la majoria dels drets de protecció social estan vinculats al treball assalariat;

- el paper de la família com a amortidor (de moment) de certs processos d'exclusió;

- la importància del model de l'habitatge en propietat, que a Espanya està àmpliament estès i que també té efectes amortidors sobre els processos d'exclusió, assenta la població en el territori i evita l'aparició d'excessives zones segregades;

- l'existència d'un grup nombrós que pateix exclusió cultural: els gitanos.

Especificitats del risc d'exclusió social entre els joves i les joves a Espanya

En el moment actual, la societat espanyola presenta una combinació, en aparença paradoxal, d'elevada precarietat social i relativament reduïda exclusió social (Laparra i Aguilar, 1996). La precarietat és creixent, sobretot entre els joves, i abasta una franja de persones que gaudeixen d'una relativa integració social, però de forma inestable i no garantida en el temps a mitjà o a curt termini. Molts d'aquests joves no es troben en la pobresa severa gràcies a l'acció d'alguns mecanismes de compensació com la solidaritat familiar (que redistribueix recursos entre els seus membres), l'expansió de l'Estat del benestar (el període democràtic a Espanya ha garantit el dret de tots els ciutadans a l'educació, a la sanitat i, en menor mesura, a determinades prestacions socials), i l'elevada proporció de famílies amb habitatge en propietat (que constitueix un recurs important per no quedar exclòs, per tal com permet tenir accés a determinats serveis i redueix en part la segregació espacial).

En les circumstàncies actuals ha augmentat el risc de passar de la precarització o vulnerabilitat a una exclusió social caracteritzada pel no accés als mecanismes bàsics d'integració. En situació d'exclusió social es troben alguns sectors marginats tradicionals juntament amb els nous exclosos com a resultat de les tendències exclusògenes de la societat actual. Una característica distintiva de l'exclusió social espanyola és que bona part dels exclosos desenvolupen algun tipus d'activitat econòmica, en general amb poca estabilitat i/o en l'economia submergida. Malgrat tot, aquesta activitat econòmica no és suficient per permetre'ls subsistir i desenvolupar els seus drets i deures ciutadans. A una escala més general el treball està deixant d'ésser el principal mecanisme d'integració social: moltes persones porten a terme activitats econòmiques dins la legalitat, però es veuen desplaçades vers una precarització cada cop més rellevant.

En aquest context, els joves que es troben en risc o en situació d'exclusió estarien relacionats amb les categories següents:

- les joves mares amb càrregues familiars no compartides;
- els joves i les joves en situació d'atur de molt llarga durada, que viuen en un context familiar d'atur generalitzat;
- els joves i les joves immigrants que porten poc temps al país, i sobretot els clandestins;
- els joves reclusos i exreclusos, sobretot els que tenen problemes de drogues;
- els joves i les joves d'ètnia gitana, sobretot els que pertanyen a sectors marginats;
- joves sense escolaritzar, normalment pertanyents a alguns dels grups anteriors;
- joves amb baixa qualificació, que estan sotmesos o sotmeses a una elevada rotació laboral.

Totes aquestes categories es poden relacionar amb una situació més o menys comuna:

- Famílies amb problemes (econòmics, relacionals, psicològics, etc.).

En una magnitud molt menor es poden trobar:

- joves sense sostre, transeünts o captaires, normalment amb problemes de drogues;
- joves discapacitats o discapacitades amb problemes de relacions familiars.

Excepte les mares joves amb càrregues familiars sense compartir, tota la resta de grups estan formats predominantment per homes.

Finalment, cal assenyalar que una important proporció de gent jove es troba en una situació de precarietat laboral que si s'agreuja pot conduir-los a l'exclusió. Sobretot si desapareixen els mecanismes amortidors actualment existents (família, alguns serveis estatals, habitatge).

Mecanismes clau que connecten l'atur i (el risc de) l'exclusió social de la gent jove, segons la bibliografia consultada a Espanya

La manca de treball deixa sense el principal mecanisme d'integració social una part de la població. L'exclusió social, sobretot pel que fa als nous grups d'exclusos (mares joves soles amb fills, joves amb

baixes qualificacions, aturats crònics, etc.), està íntimament vinculada a la persistència de l'atur massiu, i també amb l'aparició de formes laborals atípiques basades en la temporalitat i l'absència o reducció de drets laborals i socials. Els exclosos tradicionals patien (i pateixen) una exclusió laboral derivada d'altres factors més relacionats amb processos estigmatitzadors i marginadors (reclusos, transeünts, gitanos, etc.). El component estigmatitzador (a tall d'exclusió cultural) es troba també en l'exclusió social dels joves immigrants que ho són per necessitats econòmiques.

Formació

Un dels mecanismes que apareix àmpliament citat en la bibliografia sobre exclusió social a Espanya és l'educació i la formació. El debat teòric i polític espanyol ha acabat responsabilitzant el sistema educatiu en el seu conjunt de la persistència de l'atur. Gairebé totes les propostes de partits polítics, sindicats i organitzacions empresarials opten per fer front a l'atur juvenil mitjançant la millora i augment de la formació professional, ocupacional i continuada; és a dir, mitjançant la qualificació dels joves. Aquells joves no escolaritzats o simplement amb una escolarització de baix nivell o amb poca qualificació laboral semblen ésser els que tenen més problemes d'inserció laboral, amb la qual cosa són els que pateixen més problemes d'atur de llarga durada, o de treballs ocasionals i temporals, que a la fi tenen resultats similars pel que fa al risc d'exclusió. S'observa, però, que la distribució de l'atur segueix un patró de desigualtats de classe social (Martín, 1998) i que els membres de les classes superiors es veuen menys afectats gràcies a les seves possibilitats educatives i a la seva xarxa de relacions socials.

Família

Això introdueix un altre element fonamental en la connexió atur-exclusió social en els joves: la família. La família esdevé la institució bàsica sobre la qual recau avui dia la responsabilitat pràctica de resoldre els problemes generats pels factors exclusògens de la societat actual. Aquells joves que pertanyen a una família amb recursos econòmics, culturals i socials suficients, difícilment s'aproximaran a les zones de risc d'exclusió social (però tampoc és impossible que ho facin). En canvi, els joves que pertanyen a famílies amb recursos escassos o a famílies on hi ha diversos membres en atur, sobretot si hi està el cap de família, es trobaran en una situació que pot bascular vers la precarietat o fins i tot vers l'exclusió si es presenten circumstàncies inesperades o poc volgudes (com tenir una malaltia inhabilitant, patir una catàstrofe natural, quedar-se embarassada, te-

nir una toxicomania prolongada, etc.). A més a més, cal no oblidar el pes del model d'habitatge en propietat predominant a Espanya; normalment la casa és dels pares, i els fills d'aquestes famílies difícilment poden accedir a un habitatge independent, ja que el seu cost és fora del seu abast, i per això viuen en el domicili dels pares fins a edats avançades. Aquesta convivència a la llar d'origen, a més a més de possibilitar la subsistència dels membres de la família en atur, també té un costat negatiu: es generen, en moltes ocasions, relacions tenses i psicològicament negatives.

D'altra banda, els joves que pertanyen a famílies desestructurades o a famílies amb un nivell de vida de mera subsistència o pobresa severa, etc., tenen moltes probabilitats de patir un procés d'exclusió social, si és que no el pateixen ja de partida. Una altra mostra del pes de la família per atenuar els efectes de l'atur en els joves és el fet que més de la meitat dels joves troben feina a partir de les xarxes socials familiars.

Xarxes de suport social

En algunes zones d'Espanya on la taxa d'atur és elevada durant anys, normalment zones rurals del sud, s'han desenvolupat estratègies de supervivència relativament esteses i que constitueixen amplis mecanismes de suport social per fer front a l'atur d'una part de la població. Fins i tot des de l'Estat s'han dut a terme accions per distribuir recursos econòmics en forma de subsidis a fi de pal·liar les llargues temporades d'atur estacional. En aquest cas, es tracta d'un mecanisme que actua a la inversa en la relació atur-exclusió social, és a dir, permet l'existència de l'atur sense propiciar un augment de l'exclusió. A més a més, aquests mecanismes originen un vincle de drets i deures entre l'Estat i els ciutadans i fomenten les xarxes de solidaritat familiar i veïnal (malgrat tot, també comporten diversos graus de corrupció en les administracions locals).

Absència de serveis socials i de prestacions estatals per a joves

Curiosament, malgrat que la categoria de jove aturat (de llarga durada, etc.) és una de les més mencionades entre els diversos grups en risc d'exclusió social, els serveis estatals no hi dediquen gaires prestacions ni serveis socials. La major part dels serveis socials estatals van dirigits a persones ancianes, minusvàlids, aturats majors de quaranta-cinc anys, famílies amb escassos recursos i amb necessitats urgents, etc. Sembla que per als joves en atur l'estratègia d'inserció consisteix a proveir-los de formació i d'una qualificació que els faci ocupables, però no a atorgar-los altres tipus de recursos (econòmics, etc.). Fins i tot, les darreres modificacions de la legisla-

ció laboral han restringit durament les prestacions econòmiques que podrien rebre els joves en atur, com també altres drets socials (cotitzacions a la Seguretat Social, prestacions per incapacitat temporal...). La reforma laboral del 1997 pretén tornar a incloure algunes d'aquestes prestacions en els contractes temporals per a joves.

Manca de participació

Un dels elements que ajuda a desvincular el jove aturat de la societat, tant si és aturat de llarga durada com si ho és entre una elevada rotació d'ocupació precària, és la manca de possibilitats de participació en assumptes de la col·lectivitat. La jove democràcia espanyola no ha desenvolupat gaires vies de participació ciutadana, i les rígides estructures dels partits i del sistema polític en general dificulten a la gent de poder intervenir en la construcció del seu futur (almenys des del punt de vista institucional). Aquesta llunyania de les institucions públiques fa que els serveis i prestacions socials de l'Estat siguin considerades sovint gràcies atorgades pel poder polític. Part de les situacions d'aïllament a què es veuen abocats els joves aturats té a veure amb aquesta dificultat pràctica per participar, per exercir els drets i deures de la condició de ciutadà. Aquesta condició queda reduïda a la centralitat del món laboral, a la participació en un treball socialment molt valorat però difícil d'aconseguir a la pràctica. Els joves que organitzen la seva vida al voltant del valor treball es troben en un risc d'exclusió més alt que els que opten per buscar altres formes de participació social, altres formes d'integració (ONG, col·lectius diversos).

Previsions dels agents socials

Dins el marc del projecte YUSEDER s'ha fet una revisió de la postura oficial de diversos agents socials respecte a la problemàtica de l'atur juvenil. S'ha demanat a tot un seguit de partits polítics i organitzacions sindicals les seves propostes programàtiques per lluitar contra els efectes de l'atur juvenil o pal·liar-los. Els consultats han estat el Partido Popular (PP), el Partit dels Socialistes de Catalunya-Partido Socialista Obrero Español (PSC-PSOE), Izquierda Unida-Iniciativa per Catalunya-Els Verds (IU-IC-EV), Convergència Democràtica de Catalunya (CDC), Unió Democràtica de Catalunya (UDC), Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), els sindicats Comisiones Obreras (CCOO), Unión General de Trabajadores (UGT), Confederación General del Trabajo (CGT), i l'Assemblea d'Aturats de Nou Barris.

Entre tots ells hi ha la coincidència que l'atur es tracta d'un dels principals problemes socials que té avui Espanya, i que els actuals nivells d'atur no són sostenibles o almenys no són desitjables per a un futur pròxim. També hi ha entre les diverses parts una coincidència que es tracta d'un fenomen estructural i que cal tractar-lo com a tal. Malgrat tot, gairebé cap d'aquests grups no fa referència a l'exclusió social connectada a l'atur. Les principals propostes formulades pels diversos partits i sindicats són les que s'exposen a continuació.

Gairebé tots coincideixen que allò que caldria fer és:

- establir contractes formatius reals, amb una cobertura de protecció social normal;
- afavorir la conversió dels contractes formatius en contractació estable;
- fomentar la formació ocupacional;
- buscar noves ocupacions (nous jaciments d'ocupació);
- dur a terme una política d'igualtat d'oportunitats (per gènere, edat i ètnia).

Respecte a la manera d'intervenir per resoldre la problemàtica de l'atur juvenil, hi ha sensibles diferències entre les propostes de les formacions de caire més progressista i les més conservadores.

Els partits i organitzacions de caire conservador proposen fer-ho mitjançant:

- la reducció de les quotes empresarials i d'incentius i bonificacions fiscals als empresaris;
- l'adaptació dels joves a les necessitats de les empreses (mitjançant els contractes a temps parcial, afavorint la mobilitat geogràfica dels treballadors i a través de les empreses de treball temporal);
- la reducció de les indemnitzacions per acomiadaments improcedents;
- l'impuls d'un nou model sindical.

Els partits de caire progressista i els sindicats proposen fer-ho mitjançant:

- la reinversió de part dels beneficis de l'empresa en plans de formació per a joves dins de l'empresa;
- la reducció de la jornada laboral (trenta-cinc hores);
- l'afavoriment de l'autoocupació de joves;
- la restricció, el control o la prohibició de les empreses de treball temporal;

- la implementació de programes individuals d'orientació professional per a joves;
- la impulsió d'un pacte intergeneracional (prejubilacions, jubilació parcial, etc.);
- la reordenació de l'horari a cada centre de treball i l'eliminació de les hores extraordinàries.

A Espanya no s'han desenvolupat estructures estables d'aturats com ha estat el cas de França; no obstant això, en els darrers anys i en determinats barris de grans ciutats (Madrid, Barcelona, Bilbao, Sevilla...) s'han organitzat assemblees d'aturats amb escassa incidència en el conjunt de la societat i fins i tot en la població aturada. Els principals punts de l'ideari que es va conformant amb aquestes assemblees són:

a) L'accés a bens i serveis que proporcionava el diner fruit del treball ha quedat vedat per als aturats de llarga durada, sense que es vegin expectatives de recuperació. Per tant, cal buscar noves fórmules per a l'accés als béns i serveis indispensables per a la convivència en societat.

b) Gratuïtat dels serveis públics com ara transport, habitatge social, educació a tots els nivells, etc.

c) Les administracions locals han d'assumir i promoure pactes amb les empreses productores i distribuïdores de béns per facilitar l'accés gratuït per als aturats.

d) Eliminació total de les hores extraordinàries a l'Administració pública, per oferir ocupació rotatòria a aquests col·lectius.

Sembla que la cimera de Luxemburg (1997), en la qual els estats de la Unió Europea van acordar una sèrie de mesures per lluitar contra l'atur, va satisfer certes aspiracions dels partits progressistes i dels sindicats, ja que obliga el Govern espanyol a complir unes mesures quantificables i en uns terminis determinats. L'aprofundiment de les recents mesures per a l'ocupació, juntament amb altres factors com l'acusat descens del nombre de membres de les cohorts que aniran arribant al mercat laboral en un futur pròxim, poden fer variar el problema de l'atur juvenil a Espanya. Una altra cosa és l'evolució de la precarietat laboral que afecta els joves, que sovint és font de problemàtiques molt similars a les ocasionades per l'atur.

Algunes conclusions preliminars derivades de la recerca empírica

Malgrat que el present article només abasta la primera fase del projecte YUSEDER, aquí es presentaran també alguns dels resultats més rellevants derivats de la segona fase. Aquesta segona fase ha consistit en la realització i anàlisi de cinquanta entrevistes en profunditat a joves d'ambdós sexes, estructurats segons el nivell d'instrucció formal, i que porten més d'un any en atur, d'Andalusia i a Catalunya principalment.

Entre les primeres conclusions cal remarcar que, davant l'absència generalitzada de suport institucional per a la població jove a Espanya, el suport social (familiar, d'amics, de veïns, etc.) s'ha convertit en un dels principals factors per evitar o amortir el risc d'exclusió social entre els joves en atur. L'anàlisi de les entrevistes mostra clarament com aquells joves que viuen en una situació de baix suport social es troben amb multitud de dificultats, sovint insalvables, per buscar treball i per sortir de la precarietat en què estan instal·lats.

La manca de treball, combinada amb processos de desestructuració familiar o amb relacions problemàtiques amb la família d'origen, genera un escenari propici per al risc d'exclusió. Aquesta combinació acostuma a anar sempre acompanyada d'una exclusió econòmica concretada per una manca d'ingressos econòmics que acaba essent definitiva per definir el nivell d'exclusió social que es donarà.

Quan un jove es troba sense treball durant un temps relativament llarg, sense ingressos econòmics propis, i sense gaire suport familiar, a poc a poc comença a reduir el seu cercle d'amistats i es va aïllant de la societat. Arribat a aquest punt poden començar a aparèixer també alguns aspectes d'exclusió cultural, ja que el jove no pot seguir el ritme del seu entorn social, i pot iniciar un estil de vida al marge. Aquest és el punt culminant en què el risc d'exclusió social del jove o la jove és molt elevat.

D'acord amb aquestes afirmacions, podria semblar que per evitar el risc d'exclusió social a Espanya n'hi hauria prou amb potenciar el suport social, especialment el paper de la família. Però això no té per què ésser així, ja que, curiosament, un dels aspectes negatius més reiterats entre entrevistats de totes les categories d'anàlisi és el sentiment de dependència econòmica de la família. La gran majoria dels entrevistats viuen de manera molt negativa aquesta dependència, i és un dels principals generadors de trastorns de salut psíquica i de tensions psicosocials. Els entrevistats i entrevistades que tenen un alt risc d'exclusió social viuen aquesta dependència com un obstacle important en la seva vida diària. Però també per als joves que presenten un baix risc d'exclusió social el sentiment de dependència econòmica de la família constitueix un dels principals motius de pre-

ocupació. En general apareix una certa incomoditat per la idea d'estar sobreexplotant la família.

La difícil convivència familiar quan el jove està en situació d'atur de llarga durada queda reflectida en l'elevat grau de victimització (terciària) que presenten bona part dels entrevistats. Sovint els joves són recriminats per la forma com afronten la seva situació d'atur, i això contribueix a la pèrdua d'autoestima i a la desmotivació per trobar una sortida a la situació, sobretot quan la pressió prové dels pares o del grup d'amics propers.

Un altre aspecte remarcable és que els individus de la mostra que es troben amb alt risc d'exclusió social tenen majoritàriament una qualificació baixa, mentre que els individus que a penes mostren indicis de risc d'exclusió social tenen una qualificació alta. Cal anar amb compte, ja que no resultaria adequat considerar aquesta relació com una correspondència causal; és a dir, a jutjar per l'anàlisi de les entrevistes, la major o menor formació no implica automàticament el major o menor risc d'exclusió. La formació, a l'igual que el risc d'exclusió, no és una variable independent, sinó que és conseqüència de variables prèvies, com la classe social de la família d'origen o el tipus d'entorn social en què el jove ha viscut. Es donen casos de persones amb formació alta que pateixen un alt risc d'exclusió, i de persones que tenen formació en matèries que no els interessin o que no els resulten útils en el mercat laboral en el qual es volen o es poden inserir. En la determinació del risc d'exclusió social, la formació és un recurs més, però no és el factor determinant.

L'exclusió del mercat laboral, l'exclusió econòmica i l'exclusió per mitjà de l'aïllament social són les principals dimensions que conformen l'exclusió social entre els joves espanyols. Cal assenyalar també que a Espanya hi ha una gran manca de suport de les institucions, que podria interpretar-se com un tipus d'exclusió que afecta tots els joves en atur (llevat, en part, de les mares solteres), però com que aquest suport no ha existit mai, no es troba a faltar entre aquests joves. És a dir, no hi ha una exclusió institucional subjectiva, però sí que hi ha una exclusió institucional objectiva.

Des d'aquesta perspectiva, es podria suggerir que la lluita contra l'exclusió social dels i de les joves aturats i aturades hauria de preveure com a mínim: a) formes de proveir un matalàs econòmic als joves que eliminés la seva dependència exclusiva de la família; b) formes d'activar-ne la participació en diversos àmbits de la societat a fi de reduir la importància del treball (actualment assalariat precari) en la conformació de la seva identitat i desbloquejar així les seves perspectives de futur (reduir la desorientació); c) formes de fomentar

la construcció o el manteniment d'una xarxa de relacions socials intensa al voltant de l'individu en atur.

L'anàlisi de les intervencions institucionals que s'estan duent a terme per combatre aquests problemes associats a l'atur juvenil constitueix la tercera fase de la recerca YUSEDER.

Referències bibliogràfiques revisades en la primera fase de YUSEDER (Espanya)

- AGANZO, A.; LINARES, E. (1997). «Hacia una redistribución solidaria de la riqueza: medidas desde las políticas de empleo y de protección social». *Documentación Social*, núm. 106, p. 13-72.
- AGUILAR, M.; GAVIRIA, M.; LAPARRA, M. (1995). «Exclusión social y políticas de integración en la Comunidad de Madrid». *Economía y Sociedad*, núm. 12, p. 217-232.
- ALMEDA, E.; FLAQUER, L. (1995). «Las familias monoparentales en España: un enfoque crítico». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 11, p. 21-45.
- ALONSO, F. J. (1996). «La pobreza en España hoy». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 42-46.
- ÁLVAREZ, F. (1985). «La juventud minusválida». *Documentación Social*, núm. 58, p. 143-152.
- ALVARO, J. L. (1989a). «Desempleo juvenil y salud mental». A: TORREGROSA, J. R.; BERGERE, J.; ALVARO, J. L. (1989), p. 305-319.
- (1989b). *Desempleo y bienestar psicológico*. Madrid: Universidad Complutense.
- ALVARO, J. L.; GARRIDO, A. (1990). «Modelos de transición tras la FP-2 y cambio psicológico: un estudio longitudinal». *Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, núm. 16, p. 74-78.
- BENAVIDES, F. G.; GARCÍA, A. M.; SÁEZ-LLORET, I.; LIBRERO, J. (1994). «Un employment and health in Spain. The influence of socio-economic environment». *European Journal of Public Health*, núm. 4, p. 103-107.
- BERGERE, J. (1989). «Las actitudes ideológico-políticas de los jóvenes madrileños en situación de desempleo: un análisis cualitativo». A: Torregrosa, J. R.; Bergere, J.; Alvaro, J. L. (1989), p. 25-55.
- BLANCH, J. M. (1986). *Desempleo juvenil y salud psicosocial*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1989). «Valoración del trabajo y patología en el paro». A: Torregrosa, J. R.; BERGERE, J.; ALVARO, J. L. (1989), p. 365-392.
- (1990). *Del viejo al nuevo paro. Un análisis psicológico y social*. Barcelona: Promociones y Publicaciones Universitarias.
- BORRELL, C. (1996). *Les desigualtats socials en la salut*. Barcelona: Institut Municipal de la Salut.
- BRUTO DA COSTA (1998). «Pobreza o exclusión». *Políticas Sociales en Europa*, núm. 3, p. 9-19.

- CACHÓN, L. (1997). «Dispositivos para la inserción de los jóvenes en el mercado de trabajo en España (1975-1994)». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11, p. 81-116.
- CARITAS DIOCESANA DE BARCELONA (1985). *La cara amagada de l'atur*. Barcelona: Càritas.
- CARRASCO, C.; ALABART, A.; MAYORDOMO, M.; MONTAGUT, T. (1997). *Mujeres, trabajos y políticas sociales: una aproximación al caso español*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- CASAL, J. (1997). «Modalidades de transición profesional, mercado de trabajo y condiciones de trabajo». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11, p. 19-54.
- CASAL, J.; MASJUAN, J. M.; PLANAS, J. (1990). «La inserción social de los jóvenes». *Revista de Educación*, núm., 293, p. 109-122.
- CIDE (1992). *El sistema educativo español*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- (1995). *El sistema educativo español*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.
- CIRES (1995). *La realidad social en España 1993-1994*. Bilbao: Fundación BBV.
- CIS (1986). *Encuesta de Condiciones de Vida y Trabajo (ECVT)*. Madrid: Ministerio de Economía y Hacienda; CIS.
- COLL, F. (1996). «Catalunya: una resposta integral davant el repte de la pobresa i l'exclusió social». *Fòrum*, núm. 5, p. 31-35.
- CONSEJO ECONÓMICO Y SOCIAL (1996). *Informe 8: La pobreza y la exclusión social en España*. Madrid: CES.
- CORRAL, L.; DÍAZ, A. (1991). «Las mujeres con cargas familiares no compartidas». A: Equipo IMI (1991).
- CORTÉS, I. (1997). *Relació entre l'atur i la salut mental d'una mostra de la població activa catalana entrevistada en l'Enquesta de Salut de Catalunya 1994*. Barcelona: Institut Municipal de la Salut.
- DE LA TORRE, A. (1989). «Aproximación al desempleo desde las atribuciones de trabajadores y desempleados». *Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, núm. 12, p. 27-37.
- DEL LLANO, J. (1987). «Los efectos de la situación de desempleo sobre el estado de la salud». A: *Actas del Primer Congreso Nacional de Medicina del Trabajo*. Madrid: INSALUD.
- (1990). *Desempleo y salud: relación existente entre la situación de desempleo y el estado de salud en población en edad de trabajar del municipio de Madrid*. Madrid: Universidad Complutense.
- DEL LLANO, J.; ARACIL, E.; DEL LLANO, M.; GONZÁLEZ, J. L.; FERNÁNDEZ, F.; ROMÁN, B.; ESQUIVIAS, M. (1996). «Una enfermedad llamada paro: la trastienda del desempleo de larga duración». *Gaceta Sanitaria*, núm. 10, p. 73-80.
- DEL LLANO, J.; DEL LLANO, M. (1989). «Desempleo: valoración y estrategias desde la salud comunitaria». *Gaceta Sanitaria*, núm. 12 (3), p. 437-439.
- DEL LLANO, J.; SAN MARTÍN, R.; ESPINOSA, L.; DEL LLANO, M.; COSTA, M.; RUIZ, M. (1993). «Desempleo y salud. Revisión de la literatura y análisis crítico de

- los diferentes diseños de investigación utilizados». *Revisiones de Salud Pública*, núm. 3, p. 215-242.
- DENIEL, J.; BOSCH, M.; CULÍ, N.; OLMEDA, C. (1996). «Influencia del paro sobre los problemas de salud mental». *Atención Primaria*, núm. 18 (7), p. 379-382.
- DÍAZ, M. (1985). *El asociacionismo de los minusválidos. Entre organización y movimiento social*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- DIRECCIÓN GENERAL DE ACCIÓN SOCIAL (1985). «Los transeúntes». *Documentación Social*, p. 60-61.
- ENSE 1995 (1996). *Encuesta Nacional de Salud de España 1995*. Madrid: Ministerio de Sanidad y Consumo.
- EQUIPO IMI (1991). *Ingreso madrileño de integración*. Vol. 3: *La exclusión*. Madrid: Consejería de Integración Social de la Comunidad de Madrid.
- ESCA 1994 (1996). *Enquesta de Salut de Catalunya 1994*. Barcelona: Servei Català de la Salut.
- ESTÉBANEZ, P. (1996). «La táctica del avestruz». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 62-64.
- ESTIVILL, J. (1996). «La lluita contra l'exclusió en el marc de la política de la Unió Europea». *Fòrum*, núm. 5, p. 36-46.
- FERNÁNDEZ, F.; GARRIDO, L.; TOHARIA, L. (1991). «Empleo y paro en España, 1976-1990». A: MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI, p. 43-96.
- FOESSA (1995). *Informe sociológico sobre la situación social de España*. Madrid: Fundación FOESSA.
- GARCÍA ROCA, J. (1993). «Lo público y lo privado frente a la exclusión social». *La inserción sociolaboral a debate. ¿Del paro a la exclusión?* Valencia: Popular, p. 37-54.
- GARCÍA RODRÍGUEZ, Y. (1992). *Desempleo: alteraciones psicológicas*. València: Promolibro.
- (1993). «Conclusiones sobre los efectos psicológicos del desempleo en la juventud». *Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, núm. 24, p. 51-62.
- GARCÍA-NIETO, J. N. (1987). *Pobresa i exclusió social*. Barcelona: Cristianisme i Justícia.
- GARRIDO, L. J.; TOHARIA, L. (1996). «Paro y desigualdad». A: *Pobreza, necesidad y marginación*. Madrid: Fundación Argentaria, p. 9-63.
- GARRIDO, P.; CASTILLO, I.; BENAVIDES, F. G.; RUIZ, I. (1994). «Situación laboral y salud mental. Resultados de un estudio transversal». *Gaceta Sanitaria*, núm. 8, p. 128-132.
- GAVIRIA, M. (1996). *La séptima potencia*. Madrid: Ediciones B.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1995). *Pla integral de lluita contra la pobresa i l'exclusió social*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GES (1995). *Entre el Nord i el Sud. Els treballadors immigrants estrangers a Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GOBIERNO VASCO (1992). *Delincuencia y drogas. Análisis jurídico y sociológico de sentencias emitidas en las audiencias provinciales y en los juzgados de la C. A. V. Vitoria*: Gobierno Vasco.

- INSTITUT D'ESTUDIS DE LA SALUT [ed.] (1984). *Atur i salut*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- INE (1997) (& Several years). *Anuario Estadístico de España*. Madrid: Instituto Nacional de Estadística.
- INJUVE (1989). *Informe Juventud en España 1988*. Madrid: Instituto de la Juventud, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- (1997). *Informe Juventud en España 1996*. Madrid: Instituto de la Juventud, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- JOVER, D. (1993). «Los excluidos del empleo: la inserción por lo económico». A: *La inserción sociolaboral a debate: ¿del paro a la exclusión?* Valencia: Popular, p. 55-78.
- JUSTEL, M. (1995). «Electoral abstention in Spain: Characteristics and factors». A: FONT, J.; VIRÓS, R. [ed.]. *Electoral Abstention in Europe*. Barcelona: ICPS.
- KIESELBACH, T. (1997). «Unemployment and experienced injustices: The social responsibility of the organization for cushioning the process of downsizing». A: LANGE, H.; LÖHR, A.; STEINMANN, H. [ed.]. *Working across cultures: Ethical solutions for dilemmas of diversity in European business*. Amsterdam: Kluwer.
- (1988). «A multisectorial approach for the improvement of the psychosocial situation of the unemployed». A: STARRING, B.; SVENSSON, P. G.; WINTERSBERGER, H. *Unemployment, poverty and quality of working life. Some european experiences*. Berlín: Sigma, p. 295-334.
- KRONAUER, M. (1998). «Social exclusion» and «underclass». New concepts for the analysis of poverty. A: Andre, H.-J. [ed.]. *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate, p. 51-75.
- LAPARRA, M.; AGUILAR, M. (1996). «Siete años en el camino de la renta mínima de inserción». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 47-51.
- LAPARRA, M.; GAVIRIA, M.; AGUILAR, M. (1996). «Peculiaridades de la exclusión social en España: propuesta metodológica y principales hipótesis a partir del caso de Aragón». A: *Pobreza, necesidad y marginación*. Madrid: Fundación Argentaria, p. 65-102.
- LEMKOW, L. (1987). «The employed unemployed: the subterranean economy in Spain». *Soc. Sci. Med.*, núm. 25 (2). p. 111-113.
- (1989). «Equity: the state of the art». *Health Promotion*, núm. 4 (2), p. 103-108.
- (1990) *The submerged economy and health. A report*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- LEMKOW, L.; MIGUÉLEZ, F. (1991). «The submerged economy, precarious employment and flexibilization». A: CARLSON, L.; SVENSSON, G. [ed.]. *Work and Welfare*. Karlstad: University Press.
- LEMKOW, L.; TORSN, T. (1989). «Continuity and change in the submerged economy». A: STARRING, B.; SVENSSON, P. G.; WINTERSBERGER, H. *Unemployment, poverty and quality of working life. Some european experiences*. Berlín: Sigma, p. 277-284.
- LUDEVID, M. (1985). *Els joves obrers i el seu treball*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
-

- MARINAS, M. (1996). «Diferentes». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 52-57.
- MARTÍN, E. (1997). «Los empleos y los paros de los jóvenes». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 11, p. 173-201.
- (1998). *Producir la juventud*. Madrid: Itsmo.
- MARTÍNEZ, U. (1997). *La integración social de los inmigrantes extranjeros en España*. Madrid: Trotta.
- MIGUÉLEZ, F.; MARTÍN, A. (1996). *Paro juvenil y economía sumergida*. Bellaterra: UAB.
- MURO, J.; RAYMOND, J. L.; TOHARIA, L.; URIEL, E. (1991). «Estimación del empleo irregular en la economía española». A: BENTOLILA, S.; TOHARIA, L. [ed.]. *Estudios de economía del trabajo en España*. Vol. III: *El problema del paro*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- NAVARRO, M. (1996). «Desigualdades económicas: evolución y tendencias». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 58-61.
- PEIRÓ, J. M.; MORET, D. [ed.]. (1987). *Socialización laboral y desempleo juvenil: la transición de la escuela al trabajo*. València: Nau.
- SECRETARÍA DEL GOBIERNO PARA EL PLAN NACIONAL SOBRE DROGAS (1997). *Memoria 1996*. Madrid: Ministerio del Interior.
- PLANAS, J.; CASAL, J.; BRULLET, C.; MASJUAN, J. M. (1995). *La inserción social y profesional de las mujeres y los hombres de 31 años*. Bellaterra: Institut de Ciències de l'Educació - Universitat Autònoma de Barcelona.
- PLAZA, R. (1994). *Desempleo y salarios en España. Diferencias interprovinciales*. Valladolid: Universidad de Valladolid.
- RABINAD, S. (1991). *Disminució i societat. Aproximació a l'anàlisi sociològica de les persones amb disminució a Barcelona-ciutat*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- RAMIS-JUAN, O. (1984). «Desigualtats, pobresa, atur i les implicacions en la salut: evidència i problemes metodològics a Catalunya». A: *Institut d'Estudis de la Salut* [ed.]. *Atur i salut*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- RECHEA, C.; BARBERET, R.; MONTAÑÉS, J.; ARROYO, L. (1995). *Adolescencia, ¿un sarampión?. Delincuencia juvenil en Castilla-La Mancha mediante autoinforme*. Murcia: Consejería de Bienestar Social.
- REGIDOR, E.; DE MATEO, S.; GUTIÉRREZ-FISAC, J. L.; RODRÍGUEZ, C. (1996). «Diferencias socioeconómicas en mortalidad en ocho provincias españolas». *Med. Clin.*, núm. 106, p. 285-289.
- RESA, C. (1996). «Juventud, trabajo y exclusión social». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 32-36.
- RODRÍGUEZ, E. (1994). «Health consequences of unemployment in Barcelona». *European Journal of Public Health*, núm. 4, p. 245-251.
- RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ, A.; GARCÍA MARTÍNEZ, J. M. A. (1989). «Personalidad, valores y expectativas en jóvenes titulados en paro». A: TORREGROSA, J. R.; BERGERE, J.; ALVARO, J. L. [ed.]. *Juventud, trabajo y desempleo: un análisis psico-sociológico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, p. 191-204.
- ROJO, E. (1993). «Los costes económicos de la exclusión social. Reflexiones sobre la inserción desde la vertiente de las políticas de formación y empleo». A: *La inserción sociolaboral a debate: ¿del paro a la exclusión?* València: Popular, p. 95-114.

- (1998). «Las políticas de empleo. Especial atención a las políticas de inserción para los colectivos más desfavorecidos». *Relaciones Laborales*, p. 9-41
- ROQUERO, E. (1995). *La inserción a la vida activa*. Granada: Universidad de Granada.
- ROYO, E. (1996). «Maastricht, desempleo, dualización y cohesión social, retos de nuestro tiempo». *Temas para el Debate*, núm. 17, p. 37-41.
- SANTOS, J.; RODRÍGUEZ, J. M. (1993). «La sociedad de la inserción: trabajo, paro y tratamiento social de la exclusión». *Sociología del Trabajo*, núm. 18, p. 99-118.
- SARASA, S. (1997). «Sociedad civil y exclusión». A: *Exclusión e Intervención Social*. València: Fundación Bancaja.
- SEVA-DÍAZ, A. (1982). *Salud mental y desempleo. Aproximación psicopatológica al paro agrícola*. Zaragoza: Universidad de Zaragoza.
- SOLÉ, C.; HERRERA, E. (1991). *Trabajadores extranjeros en Catalunya*. Madrid: CIS.
- TEJERO, E.; TORRABADILLA, L. (1997). «Gender and generation in "late developing" capitalism: social exclusion in Spain». *Sostris Working Paper*, núm. 1. London: University East London.
- TORREGROSA, J. R. (1987). «Prólogo». A: JAHODA, M. *Empleo y desempleo: un análisis psico-sociológico*. Madrid: Morata.
- TORREGROSA, J. R.; BERGERE, J.; ALVARO, J. L. [ed.] (1989). *Juventud, trabajo y desempleo: Un análisis psicosociológico*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- TUDELA, A. (1996). «Los derechos de los inmigrantes». *Revista de Treball Social*, núm. 142, p. 171-175.
- VARAS, P. (1997). «Acuerdo interconfederal para la estabilidad del empleo: una nota técnica». *Cuadernos de Relaciones Laborales*, núm. 10, p. 225-228.